

Hayatî Zade Mustafa Feyzi Efendi, *Yabani Bitkiler Sözlüğü*, konuşma dilimize çevrisini yapan: Hadiye Tuncer, Tarım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1974, s. XX + 383, fiyatı 30 lira; II. Cilt: *Yabani Bitkilerin Tıbbî İlaç Olarak Kullanılışları*, s. XVII + 229, fiyatı 25 lira.

Daha önce de tarımla ilgili bir kanunname yazmasından tanıdığımız sayın Hadiye Tuncer, bu kez, türlü yönlerden önemli saydığımız bir yazmayı yayımlamış bulunuyor. Rahmetli İzzet Koyunoğlu'nun kitapları arasında bulunan bu yazmanın gerek bizde, gerek dışarıda bir başka nüshası olmaması onun önemini bir kat daha artırıyor. Dile kazandıracağı birçok yeni sözlükler ve karşılıklar bakımından olsun, eski hekimlikle, hastalıklarla ve onların tedavisi için kullanılan ilaçlar bakımından olsun bu kitabın yararları çoktur.

Yazmanın sahibi, önsözünde (fotokipi, s. 1) adının Mustafa b. Mehmet et-Tabîb olduğunu söyledikten sonra, kime sunduğunu açıkça söylemediği kitabının adını "böyle bir zât-ı kerîmü's-şânın namına tahrir olunan ricale dahi bir isimle müsemma olmaklığa sezavar olmanın nâm-ı şeriflerine nisbet olunup Risale-i Feyziyye fi Lûgati-l-Müfredâtü't-Tıbbiyye ismiyle tevsim olunmuştur"¹ diye açıklıyor.

Hadiye Tuncer'in kitabın yazarı hakkında yaptığı açıklamada (s. XV-XVII), hangi yazarın eseri olduğunu bile söylemediği Mufassal Osmanlı Tarihi, 4 cilt, s. 2317 ye (!) dayanarak verdiği bilgi, kuru bir bilgiden öteye geçmemektedir. Oysa türlü kaynaklarda bu hekim-yazar üzerinde yeteri kadar bilgi vardır².

Başta Uşâkîzâde'nin Şakayık Zeyli'nde bizi aydınlatacak şu bilgi verilmektedir: "El-Mevlâ Mustafa Feyzi Efendi, Yahudi dönmesidir.

¹ Yazar, bu zatın adını söylemiyor. Bunun, kendisinin hekimbaşı olmasına aracılık eden şeyhülislam Ali Efendi olması düşünülebileceği gibi, onu hekimbaşılıktan uzaklaştıran şeyhülislam Ebûsaitzâde Feyzullah Efendi olması da akla gelebilir. Ona yaranmak için ve onun adına nispetle kitabına *Risale-i Feyziyye* demiş olmalıdır.

² Hans Joachim Kissling, Uşâkîzâde's Zeyli-i Şaqâ'iq, Otto Harrasowitz, Wiesbaden, 1965, s. 680 vd., numara 512.

Gençliğinde tıbla uğraşarak nice zaman denemelerle hastalara şifa vermiş, 1080 (1669/1670) yılında, ordu ile Yenişehir'e ulaştıktan birkaç gün sonra ölen reisü'l-etıbbâ Salih Efendi'nin yerine hekim-başı olmuş ve kendisine Kudüs pâyesi³ ve Tekfurdağı (Tekirdağı) arpalığı⁴ verilmiştir".

On beş yıla yakın tıp kitaplarının dedikleriyle hekimlik yaptıktan sonra 1095 (1683/1684) yılında şeyhülislam Ali Efendi'nin aracılığı ile Edirne payesiyle⁵ şereflendirildi. Bundan sonra İstanbul payesi⁶ verilen Mustafa Feyzi Efendi'nin 1099 (1687/1688) yılında, II. Süleyman'ın tahta çıkışında, hekimbaşılık üzerinde bırakıldı. Padişahın tahta çıkması dolayısıyla kendilerine yeni *mansıplar* verilenler arasında ona da *hilat* giydirildi. Sonra arpalıkları Mihaliç (Karacabey) kazasına değiştirildi. 1101 (1689/1690) yılı içinde yeniden Tekfurdağı (Takirdağ) kazası verildi. 1102 (1690/1691) de Sultan Süleyman ölünce, şeyhülislam Ebûsaitzâde Feyzullah Efendi "padişahlar ölünce, reisü'l-etıbbâ da yerinden uzaklaştırılır" diye Mustafa Feyzi Efendi'yi hekimbaşılıktan alarak yerine Tablî Hasan Efendi'yi getirtti. Böylece işinden atılarak İstanbul'a geldiğinde 1103 (1691/1692) yılında öldü. Edirne Kapısı dışında gömüldü. Mezartaşında Hemmitzâde Efendi'nin, onun ölümüne düşürdüğü tarih şudur: "Tıb ma'an gitti hayâtizâde-i dâna ile⁷". Adı geçen hekimlikteki ileri bilgisiyle alanında tek idi. Eserlerinden Sevdâyı merâkî ve İlet-i Merâkiyâ hakkında bir Türkçe risalesi vardır ve bugün de ellerde dolaşmaktadır.

³ Belli vilayetlerle İstanbul kadılarının rütbesini gösterir ve meslekte derecesini bildirir; burada, hekimbaşının Kudüs kadılarının derecesine yükseltildiği anlatılmaktadır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1965, s. 186 ve 279).

⁴ Arpalık, Osmanlı İmparatorluğu teşkilatında, belli başlı idare ve saray adamlarına, yüksek rütbeli ilmiye ricaline vazifede iken aylıklarına ek olarak, vazifeden ayrıldıktan sonra da emekli ya da ma'zuliyet maaşı olarak verilen tahsisat.

⁵ ve ⁶ Devlet hizmetinde bulunan türlü kişilere verilen bir derece olup bunlar yalnız pâyesini alırlar, *terakkileri* yoktur ve *mansıpları* ellerinde bulundurmazlar. Bu pâyeler şeyhülislamların *inhasıyla* sadrazamlar tarafından verilir.

⁷ ve ⁸ Osmanlı Müellifleri sahibi, Mustafa Feyzi Efendinin ölüm tarihi olarak 1151 yılını gösteriyor. Uşâkizâde'nin, onun ölüm tarihi belirttiğini söylediği mısra bu 1151 tarihini tutmaktadır, fakat Osmanlı Müelliflerinde, onun ölümüne tarih düştüğünü kaydettiği mısram *ebced* hesabıyla tutarı 1274'tür. Bu tarihlerin her ikisi de, gerek 1151, gerekse 1274, Uşâkizâde'nin verdiği 1103 tarihinden başkadır ve görüldüğüne göre yanlıştır. Verilen her iki tarih mısramdan önceki mısralarda bir *ta'miye* olduğu düşünülebilir.

Sicill-i Osmânî'de (IV, 408) de onun için kısaca bilgi verildikten sonra "sevdâ-yı merâkîye üç risale yazmıştır" denmekte, müderrislerden Ahmet Efendi adında bir oğlu (öl. 1105 (1693 / 1694) olduğu, bunun da Mustafa Feyzi ve Mehmet Emin Efendi adlarında iki oğlu bulunduğu eklenmektedir. Osmanlı Müellifleri (III, 232 vd.) onu, IV. Sultan Murat zamanı bilgin hekimlerinden ve *reisü'l-etıbbâ* olduğunu, oğlu Mehmet Efendinin şeyhülislamlığa kadar yükseldiğini söyledikten sonra sekiz tane kitabını saymaktadır. Bunların arasında Risale-i Feyziyye fi Lûgati'l-Müfredâtü't-Tıbbiyye de vardır.

Osmanlı Müellifleri, Uşâkîzade'nin, onun Edirne Kapısı dışında gümülü olduğunu söylemesini yanlış buluyor ve İsmet Efendi'nin Tekmiletü'ş-Şakayık adlı kitabında, yukarıki tarihi verdikten sonra Eyüp'te Küçük Emin Efendi yanında gömülü olduğunu, hatta penceresinin üzerindeki uzun manzumede "hekimbaşî-i sâbık kıldı mesken dâr-ı ukbâyı" mısraının tarih düştüğünü ekliyor⁸. Torunu Mehmet Emin Efendi'nin hekimlikten anladığını ve Arap hekimlerinden Reşîd b. Ebi'l-Hasen İsrâîlî'nin "Tedbîr-i Hıfzussıhati'l-Bedeniyye" adındaki kitabını, Damat İbrahim Paşa adına Türkçeye çevirdiğini de buradan öğreniyoruz.

Eserini kime sunduğunu bilmemekle birlikte onu, geçim darlığı çektiği sırada, sıkıntılar içinde yazmayı tasarladığını kendisinden dinlediğimiz (bkz. s.2 vd.) Mustafa Feyzi Efendi, IV. Sultan Mehmet, II. Sultan Süleyman ve II. Sultan Ahmet'in zamanlarını görmüş, IV. Mehmet zamanında hekimbaşılığa getirilmiştir⁹.

Hekimbaşı Mustafa Feyzi Efendi, herhangi bir kimse için bir ilaç yapmak ve bunların neler olduğunu bilmek gerekince Türkçe adlandırılanların bütününe bilmekte güçlük çekildiğini, Arapça olanların ise, çoğunun Yunancadan ve Farsçadan Arapçalaştırılmış olduğundan sözlüklerde yazılmadığı için Türkçesinin ne olduğunu anlamakta sıkıntıya düşüldüğünü görerek *edviye-i müfredede*'nin adlarından, Türkçe olsun, Arapça olsun, bulabildiklerini alfabe sırasına koymayı düşünmüş, bunu iki bölüm yapıp, birinci bölümü Türkçe, ikinci bölümünü de Arapça adlara ayırmış, bu yoldan bir kolaylık yaratmak yolunu tutmuştur. *Türkî isimleri elsine-i nâsda cari olan elfaz ile tabir ettiğini* belirtmeyi de unutmamıştır (s. 3).

⁹ Bursalı Mehmet Tahir Bey'in kitabında onu IV. Sultan Murat devri hekimlerinden göstermesi, yukarıda görüleceği üzere bir yanulgidir.

Alanıyla ilgili yazmalar üzerinde çalışmaktan ve bunları yayımlamaktan hoşlandığını bildiğimiz sayın Hadiye Tuncer, böyle önemli ve tek olan bir yazmanın “*konuşma diline çevirisini*” dört yıl uğraşarak okuyucuya sunduğunu haber vermektedir (c. I., önsöz, s. XIII). Bu çalışması için kendisini kutladıktan sonra, bize uzattığı kitap üzerinde düşündüklerimize gelmek istiyorum.

Kitabın birinci bölümüne, sayın Tuncer’in koyduğu “Yabancı Bitkiler Sözlüğü” adı, sanırım, eksiktir. Çünkü kitabın içinde yalnız “yabancı bitkiler”, bir başka deyişle kır otları, kökler, çalılar ve ağaçlar değil ıspanak, lahanaya, enginar vb. sebzeler; çörek otu, üzerlik, akdarı, arpa gibi daneler; üzüm, erik, armut, ayva, ağaçkavunu gibi meyve ağaçları; hatta ekmeke, peynir suyu, erişte gibi yiyecekler ve kalya taşı gibi nesnelere de vardır. Bu bakımdan kitaba yazarının koyduğu asıl adını vermek ve bunu açıklamak daha yerinde olurdu.

Böyle tek bir yazması bulunan kitabın basımında göz önünde tutulması gerekli noktalar vardır, önce onu belirtmek isterim.

a) Kitabın ilkin bütününe fotokopisi verilmeli, ondan sonra bunun çevriyazısı yapılmalıydı. Oysa, Hadiye Tuncer, I. ciltten on, II. ciltten de dokuz yaprağın fotokopisini vermekle yetinmiştir. Bunların da beşinin fihriste ayrıldığına, ya da konu ile ilgisi olmayan birkaç satırdan ibaret ve boş bırakılmış yapraklar olduğuna göre, kitabı tanımak ve metnin ne denli doğru okunduğunu karşılaştırıp anlayabilmek, nerelelerinin atlandığını öğrenebilmek için elimizde kala kala on dört yaprak kalmaktadır.

b) Benzeri bütün bu tür bilimsel yayımlarda olduğu gibi bunda da kitabın kişi, kitap, yer adları dizinlerinden başka, içinde geçen ne varsa, bütün bitkilerin, hayvanların, madenlerin, hastalıkların ve ilaçların ve benzerlerinin eksiksiz ve geçtiği sayfalar da gösterilmek üzere bir dizini yer almalıydı. Bu dizin, onların Türkçe adlarına göre sıralanmalıydı. Karşılıklarına da bunların, kitapta geçen Arapça, Farsça, Yunanca, Latince, Süryani, İspanyolca, Macarca, Nemsece ve başka dillerden olan karşılıkları konmalı, daha ileri giderek bunların da ayrı ayrı dizini verilmeliydi¹⁰. Bütün bunlar bir yana bırakıldığı için, üzümlere söyleme-

¹⁰ Hadiye Tuncer, II. cilt için böyle bir “içindekiler” vermiştir. Ama çoğu yanlış okunmuş olan bu Arapça adların, Türk okuyucusu için bir anlamı olmamak gerektir; bu, onun işine yaramayacak, bu yolla kitapta aradığını bulamayacaktır.

liyim ki, kitap bu haliyle taşıdığı yararların büyük bir bölümünü yitirmiş ve kullanılması güçleştirilmiş olarak elimize tutuşturulmuştur.

c) Dilinin, nasıl bir yöntemle konuşma diline çevrildiği bize açıklanmadığı için de, bu yayımın dili üzerinde kesin bir yargıda bulunamıyoruz. Her iki ciltte yer alan yetersiz fotokopilerle, bunların aktarıldığı sayfaları karşılaştırdığımızda görüyoruz ki bu yayım hiç de başarılı, okuyucu için yeterli değildir. Aşağıda belirttiğimiz eksiklere, katmalara ve yanlışlara bakınca, bunun, yanıltıcı olduğunu söylemek daha uygun olur, diye düşünüyoruz.

Katmaları, yazmada olmadığı halde Hadiye Tuncer'in, neden ve nereden yaptığı anlaşılmayan bu eklemeleri bir yana bırakarak kitap-taki eksiklere ve yanlışlara geçiyoruz.

I. EKSİKLER

İlkin hekimbaşının, kitabının sayfa kıyılarına yaptığı eklemeler, çıktığı derkenarlar yayımda dikkate alınmamıştır. Oldukça büyük bir yer tutan bu çıkmaların oldukları yerlerde bırakılmış olması, elimize verilen yayım için büyük bir eksikliklerdir. Bunlardan başka metin içinde eksik bırakılmış, atlanmış yerler vardır ki bunların sayısı yüzleri bulmaktadır. Kitap bize sunulurken bunların niçin atlandığı, geçildiği, ya da geçirildiği söylenmiş değildir. Bunlardan bir bölümü, tanık olarak, aşağıda, Hadiye Tuncer'in çevirisinin ve yazmanın sayfa numaraları verilerek sıralanmıştır.

Cilt, I: *Ebegömece*: S. 2, yazma, 4. 'Kezâlik varak ve kökünün matbûhunda cülûs, edviye-i kattâle şûrb eden kimseye nâfi'dir.' s. 2, yazma, 5. 'Müdevver tırnağa şebîh ve lâtif rayihası vardır.'

Ardıç ağacı: S. 7, yazma 7. 'Hâsılı ar'ar Türkîde dağ servisidir... Mutlak zikrolunsa murat yemişidir ki ardıç yemişi demekle ma'ruftur.'

Cilt, II: S. 1, yazma, 289. 've hulâl tohumuna dahi şebîh... çoğu gök şekil ve acı olur derler ve eğer yeşil olsa ana hilâldân derler, amma mısri nev'i ol değildir, atrîlal Kudüs'te çok olur, amma gök renk olan nev'ine atrîlâl-i mısri derler... bâzı vakit yalnız istimal ederler.'

Agrîs: S. I. vd., yazma, 290. '... ve döğülmüş tohumunu avretin burnuna cüz'î üfürseler içinde olmuş oğlan düşer.'

Eşek marulu: S. 4, vd., yazma, 294. '... ve dalak yemekle fayda eder ve yaku dahi ederler ve ciğeri dahi pâk eder..... sadra muzırdır ve muslihi unnâb şarabıdır.'

Yazma, 295. 'bunun bedeli çibanlarda ve yaralarda emrud yaprağıdır.'

Yazma, 295. 'Bunun kökünü ve yaprağını yiyüp suyunu içüp yahut lüsûk gibi eyleseler zehirli canver sokduğuna ziyade nef'i vardır ve bunun kökünü çiğneyüp yılan ve akrep¹¹ ve retka ve tere tohumu ile içseler habbü'l-kar dedikleri Türkçe namaz bor¹² derler, ol kurdları çıkarır.'

Yazma, 295. 'Nikrîse ve hanâzîre bu otu yaku etmek filcümle muvafıktır... bâzılar araku'n-nisâya ve salabetli evrâma dımâd ederler.'

İbrîşim: S. 5 vd., yazma, 196. 'Eğer yanmışını istimal eyleseler gayet müferrihtir..... ve muhrak hariri ba'de'l-gasl göz kapaklarına ve içine kosalar çibanlara faide verir. Muhrakını ve mikrâs ile hurda kırkılmışını gereği gibi sahk edüp incü ve kehrüba ve büsed dedikleri mercan kökü ile sahk edüp...'

İbniars: S. 3, yazma, 299. 'Bu hayvanın içini pâk edüp *kişniş dolurup*... bu hayvanın içini pâk edüp *tuzlayup*...'

Ağaç kavunu: S. 9, yazma, 404. '... ve muhterik dem sebebiyle hasıl olan malihulyayı def'eder ve humârı dahi giderir ve yılan ve haşerat soktuğuna tiryak gibidir ve yerekana nafi'dir. Sineye ve asaba muzırdır, muslihi şarab-ı haşhaştır ve hummaya dahi nafi'dir, bedeli limon suyudur.'

II. YANLIŞLAR.

Cilt, I: *Ebemgömeçi*: S. 2, yazma, 4. '... tohumunu yabani hind koka tohumu...' Burada mide sancılarında çocuklara verilen ve cevizle fındık arası büyüklükte olan hindistancevizi demek olan hind koka, *hindiba* diye alınmıştır.

İblis tırnağı: S. 2, yazma, 5. Burada 'İblis tırnağı' adı '*İblis Tırnağı*' diye okunmuştur, bu yanlışlara bir çok adların okunuşunda rast-

¹¹ Burada yazmanın kendisinde bir eksik olmak gerek.

¹² Yazmada eksik yazılmış, belli ki 'namaz-bozan' olacaktır.

lıyoruz. Yazmada 'bir kurd kabuğudur, *kıta kıta olur*' diye bir deniz böceği anlatılmaktadır. Çeviride bu 'bir kurd kabuğudur, *dünyanın muhtelif kıtalarında olur*' diye verilmiştir. Oysa doğrusu 'bu böceğin kabuğu parça parça, pul pul olur' demektir. Kıtanın buradaki anlamı yerinden ayrıлып beş kıtayı dolaşmaya çıkmıştır.

Yazmada 'Yemen ve Bahreyn etrafında ve Kulzüm ve Babil sevahilinde zühur eder' diye geçen yer '*bilhassa Yemen, Kızıldeniz ve Süveyş'e ait Kulzüm denizinde ve Babil sahillerinde olur*' diye verilmiş, Bahreyn atlanmış, Kulzüm anlaşılmadığı için, bir nehir sanılarak Süveyş kanalına akıtılmıştır.

S. 3, yazma, 5. Yazmada 'elhasıl bu kurdcağız Yemende *Kîş bahrinde* olur derler, fi-zemâninâ Yemen'den çok gelür' ibaresi, 'yukarıda söylediğimiz gibi ufak bir kurd olan bu böcek *bilhassa Yemen*'de ve diğer deniz sahillerinde bulunur, *eskiden* memletimize çok gelirdi' diye çevrilmiştir. Yazmadaki *Kîş*, *Kîys* sözünün Farsçaya uydurulması olup, Amman Denizi'nde, çevresi dört fersah bir adadır, burada söz konusu böcek, bu ada kıyılarında bulunur, demektir.

Etmek: S. 3, vd. yazma, 6. Çeviride 'beyaz ekmeğe Hubzus simidi unu ve unu kepekli olan ekmeğe denir, çok lezzetlidir' diye anlaşılmasın bir karşılık geçmektedir. Oysa yazmada şöyledir: 'Has ekmeğe hubzü's-simît ve hubzü' l-kavârî dahi derler ve harcı ekmeğe ki unu kepekli olan, fodla ekmeği gibi, ona hoşgâr¹³ derler.' Demek ki bunu *konuşma diline çevirirsek* 'has ekmeğe simit ekmeği ve somun ekmeği derler, unu fodla ekmeği gibi kepekli olana da *harcı ekmeğe* (herkesin her gün yediği ekmeğe) de lezzetli ekmeğe derler' olur.

Cilt,II:*Afrisü*: S. 3, vd., yazma, 292. Yazmada şöyle deniyor: 'Afsiru bir ottur, Mağrib Boğazında Sedde Boğazı dedikleri yerde olur... ve Sedde vilâyeti ehali tahlil-i nefh için içerler ve dımâd dahi ederlermiş.' Şimdi bunun konuşma diline çevirisini okuyalım (s. 4): 'Bir yabancı ottur. Mağrib (Rumeli) civarı ve *Side (Antalya) boğazı* denilen yerde yetişir.' Afrika'nın kuzeyindeki memleketler anlamına gelen *Mağrib*, burada *Rumeli* olmuş, *Septe Boğazı* kalkıp Antalya'ya gelmiş ve bilinen *Side Boğazı* biçimine girmiştir. Haritaya bakınca Side'de boğaz olmadığı

¹³ Farsçada lezzetli demek olan 'hoş-güvar'ın bir tür okunuşudur.

görülmez mi? Bu bağışlanamayacak bir büyük, bir iri yanlıştır ve tek başına bu yayıma karşı güvenimizi yok etmek için yeter.

Kitapta fotokopisi verilen on yaprağın herbirinde irili ufaklı birçoklarıyla karşılaştığımız bu yanlıkların sayısı altmışı bulmaktadır. Yanlış okuma ve bu yüzden yanlış yazma örnekleri küçümsenecek, azımsanacak çizginin çok ötesindedir. Kitabın bütününe vurunca bunların sayısı korkulacak bir toplama çıkacaktır.

Yazık ki, bu da, eski eserlerimizi bugünün diline yanaştırarak tanıtmak yolunda ortaya koyduğumuzu sandığımız, şu emekten, araştırmaktan, anlamaktan yoksun eserlerden biri olmaktan kurtulamamıştır.

Bu sonuç bize, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde varlığını bildiğimiz Tıp Tarihi Enstitülerimizin de hâlâ bu türlü kitaplara el atmadığını bir kez daha hatırlatmaktadır. Bugüne değin, Türkçede halkın türlü hastalıklara verdiği adların, bunların tedavisinde kullanılan otların, köklerin ve türlü ilaçların bir sözlüğü, bir kamusu yapılsaydı, o zaman yukarıda birkaç örneği sıralanan yanlıkların arasında böylesine değerli bir yazma, umarım, böylesine bulunup kalmazdı.

Kültür eseri dediğimiz ağacın her dalında bir ayrı yemişin sallandığını, bir başka kuşun öttüğünü kavramadıkça, sözlüklerle bütün bu hazinelerin kapısını açacağımızı sandıkça, ortaya, aradığımız, özlediğimiz, beklediğimiz ürünü koymamızın yolu yoktur, desem ulu orta bir söz söylemiş sayılmasam gerektir.

ORHAN ŞAİK GÖKYAY